

ПРАВА ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ (ЗА ПРАКТИКОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ)

Катеринчук І. П.

Стаття присвячена з'ясуванню питання забезпечення людських прав в особливих умовах окремими міжнародними інституціями. Метою дослідження є висвітлення загальних положень забезпечення людських прав людини в умовах війни за результатами узагальнення практики Європейського суду з прав людини.

Відзначається, що Європейський суд з прав людини є одним з ефективних органів, діяльність якого суттєво впливає на національну систему права та стан реалізації людських прав у державах-учасницях Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Вказується, що в практиці Європейського суду з прав людини було сформульовано доктрину субсидіарної ролі Суду, відповідно до якої він не розглядається як суд четвертої інстанції (він не є апеляційною інстанцією щодо рішення національних судів, не переглядає рішення останніх).

Аналізуються питання юрисдикції, наводяться положення з рішень Європейського суду з прав людини, вказується на визнання цим Судом відповідальності Росії за порушення людських прав на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь з лютого 2014 року.

Вказується на чотири міждержавні заяви щодо Росії, які перебувають на розгляді Європейського суду з прав людини: щодо Автономної Республіки Крим, щодо окупованих територій Донецької та Луганських областей, щодо вбивств політичних опонентів, щодо захоплення українських моряків і суден.

Наголошується на можливості використання чотиримісячного строку звернення до Європейського суду з прав людини щодо порушень Росією положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, вчинених у серпні та вересні 2022 року.

Резюмується, що в умовах війни Європейський суд з прав людини залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У практиці цього Суду є рішення, у яких розглядаються як міждержавні справи, так і індивідуальні. Одним з важливих питань, яке з'ясує Суд, є питання юрисдикції: яка держава здійснює ефективний контроль на відповідній території. Однією з обставин, що вплинули на розгляд справ проти Росії, є припинення її участі

у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у вересні 2022 року.

Ключові слова: воєнний стан, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, людські права.

Katerynychuk I. P. Human rights in war conditions (according to European Court of Human Rights practice)

The article is devoted to clarifying the issue of ensuring human rights by individual international institutions in special conditions. The purpose of the study is to cover general provisions of ensuring human rights in wartime based on the European Court of Human Rights practice generalization results.

It is noted that the European Court of Human Rights is one of the effective institutions the activity of which has a significant impact on the national legal system and the state of human rights implementation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms member states.

It is indicated that the doctrine of the subsidiary role of the Court was formulated in the European Court of Human Rights practice, according to which it is not considered as a court of the fourth instance (it is not an appellate institution regarding the decisions of national courts, and it does not review the decisions of the latter).

Jurisdiction issues are analyzed, provisions of the decisions of the European Court of Human Rights are cited, and the recognition by this Court of Russia's responsibility for human rights violations on the territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol since February 2014 is indicated.

It is noted that four interstate statements against Russia that are under consideration by the European Court of Human Rights, namely regarding the Autonomous Republic of Crimea, regarding the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions, regarding the killing of political opponents, and regarding the seizure of the Ukrainian sailors and ships.

The possibility of using the four-month period of appeal to the European Court of Human Rights regarding Russia's violations of the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms committed in August and September 2022 is emphasized.

It is summarized that in the conditions of war the European Court of Human Rights remains an institution that acts as the guarantor of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms provisions implementation. In the practice of this Court, there are decisions in which both interstate and individual cases are considered. One of the important issues that the Court clarifies is the question of jurisdiction: which state exercises effective control over the relevant territory. One of the circumstances that influenced the consideration of cases against Russia is the termination of its participation in the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in September 2022.

Key words: martial law, European Court of Human Rights, Convention on Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, human rights.

Постановка проблеми та її актуальність.

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України у лютому 2022 року, ведення бойових дій проти українського суспільства поставили на порядок денний питання збереження життя українського населення, забезпечення суверенітету та відновлення територіальної цілісності (порушеної тимчасовою окупацією частини території) України. До цього слід додати, що за таких умов особливої ваги набула проблематика забезпечення людських прав. Воєнні дії Росії, зокрема застосування заборонених засобів і способів ведення війни, систематичне порушення інших норм гуманітарного права, призводять до масових порушень людських прав цивільного населення, згадаємо лише катування, позбавлення свободи, знищення майна та ін.

У таких умовах актуалізувалась проблематика діяльності міжнародних інституцій, зокрема, і правозахисних. У цьому контексті особливої уваги потребує питання діяльності Європейського суду з прав людини, який був одним з ефективних органів, діяльність якого суттєво впливала на національну систему права (додамо, що саме функціонування вказаного органу зазвичай розглядається як один з важливих чинників ефективності норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод).

Зауважимо, що практика Європейського суду з прав людини містить низку положень, сформульованих під час розгляду справ, пов'язаних з військовими діями, збройною агресією. Так, чи не найбільш відомою у цьому аспекті є справа *Surgus* проти Туреччини (заява № 25781/94), за якою прийнято рішення про справедливу сатисфакцію у розмірі тридцяти мільйонів євро (щодо відшкодування моральної шкоди, заподіяної родичам

зниклих безвісти осіб). Водночас навіть аналіз зазначеної справи вказує на наявність складних питань, які потребують свого вирішення у контексті забезпечення людських прав за особливих умов (зокрема, ведення бойових дій).

Таким чином, в умовах триваючої війни Росії проти України зазначена проблематика набула особливої актуальності та потребує свого висвітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Варто вказати, що в науковій юридичній літературі, починаючи з березня 2022 року, масово з'явилися (що цілком очевидно, зважаючи на масовану збройну агресію) перші публікації, у яких висвітлюються окремі аспекти правових засад притягнення держави-агресора до відповідальності, питання забезпечення людських прав в умовах війни тощо.

Доволі правильним є і проведення низки міжнародних і всеукраїнських конференцій, круглих столів, присвячених зазначеній тематиці. Так, наприклад, згадаємо Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Пріоритетні напрями реформування правової системи України в умовах воєнного стану» [1], Всеукраїнську науково-практичну конференцію, присвячену реформуванню правової системи України в умовах воєнного стану [2].

Отже, можна стверджувати про зосередження уваги вітчизняної наукової спільноти на проблематиці забезпечення людських прав в умовах війни та воєнного стану.

Водночас окремо слід згадати таких науковців, як С. Албул (правові засади функціонування розвідки в умовах воєнного стану [3]), І. Залевська та Г. Удренос (забезпечення інформаційної безпеки в умовах війни [4]), В. Яцковина (висвітлення міжнародних стандартів у царині забезпечення людських прав [5]) та ін.

Наголосимо, що загальноправові аспекти забезпечення людських прав в особливих умовах стали і предметом нашого пізнання [6].

Хоча слід вказати, що ця тематика в умовах триваючої проти України війни не втрачає свою актуальність та потребує наукового осмислення з метою напрацювання положень з удосконалення діяльності інститутів захисту людських прав.

Метою цієї статті є висвітлення загальних положень забезпечення людських прав людини в умовах війни за результатами узагальнення практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Перед висвітленням основних результатів дослідження вкажемо на деякі пропедевтичні аспекти. Так,

насамперед необхідно розуміти основне завдання створення і функціонування Європейського суду з прав людини. У цьому контексті варто вказати, що ця інституція створена в межах такої міжнародної організації, як Рада Європи. Рада Європи була утворена у травні 1949 року задля того, щоб досягти «більшого єднання між її державами-членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їх економічному та соціальному прогресу. Головним завданням Ради Європи є координація ухвалення та імплементації законодавств держав для забезпечення норм ліберальної демократії, які викладені у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [7].

При цьому саме для забезпечення дієвості положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і був створений Європейський суд з прав людини. І у самій практиці цієї інституції було сформульовано доктрину субсидіарної ролі Європейського суду з прав людини, відповідно до якої цей Суд не розглядається як суд четвертої інстанції. Тому він не є апеляційною інстанцією щодо рішення національних судів, він не переглядає рішення останніх (лише за наявності до того підстав може визнати порушення права на справедливий суд - ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод). У цьому контексті варто згадати окрему думку суддів Пауер-Форд, Юдківської та Єдерблом, у якій судді вказали таке: «Критику апеляційного суду за нерозгляд одного з аргументів заявниці, хоча і важливого, можна тлумачити як вихід за межі компетенції Суду та діяльність як суду «четвертої інстанції» за обставин, коли рішення не видається свавільним у розумінні повної відсутності обґрунтування» [8].

Варто наголосити, що суб'єктом звернення до Європейського суду з прав людини може бути не тільки людина (як це можна інтерпретувати, виходячи з назви міжнародного договору - Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод) - фізична особа, а і юридична особа (згадаємо про юридичні фікції).

Додамо, що відповідно до ст. 1 Протоколу першого до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права» [9]. А відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини

та основоположних свобод «суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права» [10].

При цьому важливим є питання юрисдикції, оскільки подати скаргу до Європейського суду з прав людини можна щодо держави, яка є учасницею Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У цьому контексті варто згадати, що 16 вересня 2022 року Російська Федерація припинила бути стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і, відповідно, щодо порушень, вчинених з цього моменту, Європейський суд з прав людини не має юрисдикції щодо їх розгляду [11].

Інший аспект юрисдикції (у контексті предмета нашого дослідження та визначення суб'єкта відповідальності за Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод) - під чію юрисдикцію потрапляють оскаржувані факти. У цьому аспекті не можемо не звернутись до уже згаданого рішення Європейського суду з прав людини *Surgus* проти Туреччини (заява № 25781/94), у якому Страсбурзький суд, розглядаючи заперечення Туреччини стосовно її відповідальності за поданими скаргами, «постановив шістнадцятьма голосами проти одного, що факти, оскаржувані в цій заяві, підпадають під «юрисдикцію» Туреччини у контексті статті 1 Конвенції, отже, мають наслідком відповідальність держави-відповідача згідно з Конвенцією. Роблячи цей висновок, Суд зазначив, що він узгоджується з висловленою раніше думкою Суду, що викладена в рішенні у справі «Луазіду проти Кіпру» (*Loizidou v. Cyprus*) (розглядалася по суті). У цьому рішенні Суд зазначав, що через свою військову присутність на півночі Кіпру Туреччина здійснює ефективний всеосяжний контроль у регіоні і це покладає на неї відповідальність згідно з Конвенцією за політику та дії органів «ТРПК». [12]. Окрім цього, Суд наголосив, що «Туреччина має нести відповідальність згідно з Конвенцією не лише за дії своїх солдатів та посадових осіб на півночі Кіпру, а й за дії місцевої адміністрації («ТРПК»), яка продовжує існувати завдяки військовій та іншій підтримці з боку Туреччини» [12].

Відзначимо, що у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» Європейський суд з прав людини визнав заяву України прийнятною та визнав, що за

порушення людських прав в Автономній Республіці Крим відповідальність несе саме Росія: ефективний контроль над територією Автономної Республіки Крим та містом Севастополь з 27 лютого 2014 року здійснює Російська Федерація [13].

Очікує свого розгляду і справа «Україна та Нідерланди проти Росії», усні слухання з прийнятності якої відбулися 26 січня 2022 року; у якій йдеться про ефективний контроль Російської Федерації над окупованою територією Луганської та Донецької областей. Відзначимо, що позиція Росії у цій справі зводилась, зокрема, до такого (що було цілком очевидним з погляду на заперечення Росією вчинюваних нею міжнародних злочинів):

«1. Уряд РФ не погоджується з відмовою ЄСПЛ об'єднати міждержавну справу «Росія проти України» зі справою «Україна та Нідерланди проти Росії».

2. РФ не визнає жодні із заявлених у міждержавних заявах скарги. Росія також не є стороною конфлікту в Україні.

3. Справа має бути відхилена як неприйнятна, оскільки заявлені у ній скарги не підпадають під юрисдикцію РФ» [14].

Щодо захисту людських прав в умовах війни (у контексті України), то тут варто виокремити два аспекти.

По-перше, може йтися про порушення людських прав Україною. Так, Україна є учасницею Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та здійснює ефективний контроль над значною частиною своєї території. До цього додамо, що людські права, зважаючи на можливість чи неможливість їх обмеження, поділяються на відносні та абсолютні. Останні передбачають обов'язок їх забезпечення за будь-яких умов. Не може бути виняткових обставин, через які абсолютні права будуть обмежуватись. Так, процитуємо ч. 1 і ч. 2 ст. 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7» [10].

Доречно згадати, що ще 21 травня 2015 року була прийнята Заява Верховної Ради України «Про

відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», відповідно до якої «Україна інформує Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй та Генерального секретаря Ради Європи про стан безпекової ситуації в Донецькій та Луганській областях та про зміну території, на яку поширюється відступ України від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» [15].

У цьому контексті слід вказати, що у певних аспектах Європейський суд з прав людини повернувся до нормального опрацювання заяв щодо України. Так, відповідно до прес-релізу Страсбурзького суду: «Європейський суд з прав людини вирішив переглянути заходи, застосовані щодо справ за участю України з моменту агресії Російської Федерації проти цієї держави та повернутися в деяких аспектах до нормального розгляду таких справ з 1 вересня 2022 року. Вихідне листування із заявниками буде відновлене по можливості у загальному порядку; інформація, адресована всім заявникам, буде розміщена на вебсайті Суду. Обробка справ буде відновлена, а для справ, що перебувають на розгляді, будуть встановлені нові часові обмеження, враховуючи, наскільки це можливо для сторін, ефективно реагувати. Повідомлення та публікація рішень відновиться поступово. ... Заяви про застосування тимчасових заходів щодо України протягом цього часу оброблялися як зазвичай» [16].

По-друге, може йтися про порушення людських прав Російською Федерацією. У цьому контексті варто наголосити, як ми зазначили вище, з 16 вересня 2022 Росія перестала бути стороною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Однак в осіб (фізичних і юридичних ще є можливість звернутися до Європейського суду з прав людини із заявою про порушення Росією прав. Так, пам'ятаємо про чотиримісячний строк, який надається особі для звернення до цієї судової інституції. Відповідно, щодо порушень, які відбулися у вересні (до дати виходу Росії з Конвенції), цей строк закінчується у січні 2023 року.

Наголосимо, що ми не розглядаємо різні аспекти можливого виконання прийнятих Європейським судом з прав людини рішень у справах фізичних і юридичних осіб проти Росії. До того ж не слід забувати й про чотири міждержавні справи проти Росії: про дві з них ми згадували вище, окрім них, є ще заява щодо причетності Росій-

ської Федерації до вбивств політичних опонентів, а також заява щодо захоплення українських моряків і суден, що відбулися у 2018 році. Наразі відповідь на ці питання може бути суто гіпотетична.

Висновки. Таким чином, в умовах війни Європейський суд з прав людини залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У практиці цього Суду є рішення, у яких розглядаються як міждержавні справи, так і індивідуальні. Одним з важливих питань, яке з'ясовує Суд, - питання юрисдикції: яка держава здійснює ефективний контроль на відповідній території. Однією з обставин, що вплинули на розгляд справ проти Росії, є припинення її участі у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у вересні 2022 року.

Література

1. В ОДУВС на Всеукраїнській науково-практичній конференції обговорили реформування правової системи України в умовах воєнного стану. URL: <https://oduvs.edu.ua/newsv-одувс-на-всеукраїнській-науково-пра/>.

2. Участь науковців вишу в обговоренні особливостей регулювання приватно-правових відносин в Україні в умовах воєнного стану. URL: <https://oduvs.edu.ua/newsучасть-науковців-вишу-в-обговоренні-о/>.

3. Албул С.В. Організаційно-правові засади функціонування розвідки в Україні: теоретичні аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 5-9.

4. Залевська І.І., Удренос Г.І. Інформаційна безпека України в умовах російської військової агресії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 20-26.

5. Яцковина В.В. Міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 49-53.

6. Корнієнко М.В. Права людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 27-31.

7. Міністерство закордонних справ України. Про Раду Європи. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/rada-uevropi/pro-radu-uevropi>.

8. Спільна окрема думка суддів Пауер-Форд, Юдківської та Єдерблом. Справа «Мала проти Укра-

їни» (Заява № 4436/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a23#Text.

9. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.

10. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

11. The Russian Federation ceases to be a Party to the European Convention on Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:\[%22003-7435446-10180882%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:[%22003-7435446-10180882%22]).

12. Рішення у справі «Кіпр проти Туреччини». Комюніке Секретаря Суду. (Judgment in the Case of Cyprus v. Turkey). URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=381>.

13. Video: delivery of the decision in the case of Ukraine v. Russia (re Crimea). URL: https://twitter.com/ECHR_CEDH/status/1349670759904518144?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1349670759904518144%7Ctwgr%5E9f63af4429a5f2200cd5a96e8f7bb45efc32f01d%7Ctwcon%5Es1_%26ref_url=https%3A%2F%2Fwww.radiosvoboda.org%2Fa%2Fjeespeel-rosija-krym-ukrajina-porushennia%2F31047002.html.

14. Україна та Нідерланди проти Росії у ЄСПЛ: що доводила Україна на усних слуханнях щодо прийнятності справи і чому це так важливо. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraina-ta-niderlandi-proti-rosii-u-espl-scho-dovodila-ukraina-na-usnih-sluhanniah-schodo-priynyatnosti-spravi-i-chomu-tse-tak-vajливо>.

15. Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>.

16. Press Release issued by the Registrar of the Court. ECHR 258 (2022). 29.08.2022. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/ukr&c=>

Катеринчук І. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету
внутрішніх справ